

• М Е М У А Р И Т А Щ О Д Е Н Н И К И •

В А Л Е Н Т И Н
Ч Е М Е Р И С

*Це я, званий
Чемерисом...*

Харків
«Фоліо»
2020

УКРАЇНСЬКІ ЧЕМЕРИСИ — ХТО ВОНИ ТАКІ?

Прізвище своє — Чемерис, з великої, звісно, літери, як і пишуться всі прізвища, я вважав всього лише... прізвищем. Його носили всі мої полтавські предки — прадід Артем, дід Макар, батько Лука і я ось ношу, Валентин, їхній правнук, онук і син — глибше своєї генеалогії я не досліджував, бо глибше не збереглося ніяких даних.

А що таке прізвище — зрозуміло за словником. Це — «найменування особи, набуте при народженні або вступі в шлюб (у мене — при народженні. — В. Ч.), що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість».

Ото й у мене прізвище Чемерис (всього лише прізвище), що передається в моєму роду від покоління до покоління — прізвище й нічого більше.

І раптом виявляється: чемерисів (так-так, з малої літери) колись було в Україні багато — тисячі й тисячі. Із них у війську Богдана Хмельницького навіть склалися цілі полки.

Виходить, колись в Україні було плем'я (племена) або народність, яка так і називалася: українські чемериси. (Слава богу, що хоч українські, адже я з діда-прадіда українець.) І чемериси тут тому з малої літери, бо це загальна назва тієї народності. Як-от українці, росіяни, білоруси, болгары, французи тощо. Одне слово, була колись якась загадкова народність — українські чемериси, від найменування якої й походить моє родове прізвище.

Походженням свого прізвища, справді, рідкісного навіть для мого села Заїчинці, де я народився року 1936-го й виріс,

набравшись ума, я цікавився чи не зі шкільних своїх років. І навіть свого часу написав біографічну повість «Це я, званий Чемерисом» (вміщена в моїй автобіографічній трилогії «Веселий смуток мій». Київ, 2007)¹.

Там я розповів і про історію та походження мого прізвища, котре декому з українців здається ніби не нашим. Себто не національним, на кшталт українських прізвищ, що закінчуються на «-енко»: Іваненко, Шевченко тощо.

Не буду повторюватись, скажу лише, що я перелопатив масу історичних джерел і зрештою погодився, що моє прізвище походить від назви тюркських племен (татар) чемерисів, які в сиву давнину перебували на службі в польських королів та багатій шляхти. З Польщі, поступово емігруючи, перебралися в Україну (західну) та на Волинь, Житомирщину. І взагалі — Поділля. Асимілювалися із часом, породичались з українцями й зрештою у якомусь там поколінні стали теж українцями. От звідки й пішло прізвище Чемерис: від тих турків, які змішалися за століття з українським населенням. І воно вказує, звідки родом носій прізвища Чемерис. Звідки походять його предки, часом і далекі-предалекі. Якот: Литвин — виходець із Литви, Швед (Шведов) — виходець із Швеції, Циганков — із циган, Білорус — із Білорусі, Татаринов — із татар і т. д.

Але на Інтернет-сайті (Вікіпедія) зовсім іншої, виявляється, думки. «В окремих історичних джерелах і в літературі іноді чемерисів ототожнювали з татарами-ліпками, для чого не існує підстав».

Отже, слово Вікіпедії.

Звертаюсь за консультацією до Інтернету про походження свого прізвища.

Мить — і Вікіпедія дає відповідь (здається, у неї на всі запитання готові в запасі відповіді):

«Походження. Прізвище Чемерис виникло від західноукраїнської місцевої назви переселенців чемерисів (марійців).

¹ Також повість надрукована в журналі «Вітчизна», № 11—12, 2006 р. і № 1—2 за 2007 р.

Російський варіант прізвища — Черемісін, що означає те саме — марієць.¹

Відомі носії:

Чемерис Валентин Лукич — український письменник (от де не сподівався себе зустріти!); Чемерис Володимир Володимирович — український правознавець; Чемерис Микола Анатолійович — український поет».

А вже далі пішли вони — українські чемериси. Власне, їхня історія.

«Українські чемериси — етногрупа марійців, які переселилися в українські воєводства Речі Посполитої в 1527 році, а також на протязі 40 років чемериських війн. Одна з найстаріших і компактних груп фіно-возького населення України, відома під застарілим етнонімом «чемериси». За даними академіка Ярослава Дашкевича, зберегли національну ідентичність, мову і традиційну релігію до кінця XVIII ст., так звані «барські черемиси» — до кінця XIX ст. (від назви міста Бар).

Чемериси — українська народна назва; справжня назва — черемиси, згідно з самоназвою, марійці. Цей народ із Поволжя, значна група якого переселена в якості полонених на західні кордони Московського князівства, втекла через Білорусію на Волинь у 1527 році. Пізніші міграції XVI ст. пов'язані з повстанням черемисів проти московської влади; у другій половині XVIII ст. на Полтавщину втекли черемисикріпаки з Курської губернії.

Використовували марійську мову, що належала до возької групи фіно-угорських мов. Основне місце розселення — Бар на Подолії (з 1541—1542), де створили окрему автономну частину міста «Чемериський Бар». Виконували сторожову службу, захищаючи Подолію від татар, брали участь у походах на Причорномор'я. Займалися також хліборобством, огородинцтвом, тваринництвом, бджолярством, полюванням. Інші поселен-

¹ *Марійці* — народність угро-фінської мовної групи, становлять основне населення Марійської АРСР. Марійці — самоназва — марі, колишня назва — черемиси. Загальна кількість 622 тис. чол. (1975). Марійська мова, черемиська мова — мова марійців.

ня — подільське місто Черемиси (з 1600, на початок XVIII ст. припинило існування); передмістя Черемисівка (виникло після 1607) біля сучасного села Сальник Вінницької області; м. Чемерпіль (з 30-х рр. XVIII ст.) тепер Кіровоградської обл., колишній Чемериський Бар — сьогодні с. Чемериси біля Бару. Окремими сім'ями чемериси жили в Каневі (сер. XVI ст.). Спочатку язичники, потім православні. У мовному відношенні в XVII ст. асимілювалися з українцями (слава, слава тобі, асиміляція!¹ — *В. Ч.*). За приблизними підрахунками, у 70-х роках XVI ст. на Подолії проживало не менше 1—1,5 тис. чемерисів, в 70-х роках XVII ст. — близько 10 тисяч. До кінця XVII ст. були консолідованим острівним етносом із досить стійкими етнічними бар'єрами.

Брали активну участь у визвольній боротьбі під проводом Богдана Хмельницького, коли основна маса їх перейшла на бік козаків, створивши окремі кавалерійські частини, або увійшли до складів козацьких полків. Їхніми центрами були Кам'янець-Подільський і Бар. У складі військ гетьмана Петра Дорошенка воювали з гетьманом Михайлом Ханенком та Іваном Самойловичем, з російськими військами, які взяли в облогу Чигирин (події 1672—1673). Тоді являли собою велику військову силу на Подолії. У 1699 році емігрували — частина з них — на землі поблизу Дунаю й на Хотинщину. Пізніше повернулися під ім'ям «волоських чемерисів». У 50—60 рр. XIX ст. барські чемериси боролися з російською адміністрацією за відновлення прав, відміни панщини.

Проживання чемерисів залишило помітні сліди в українській антропоніміці² (прізвище Чемерис), топоніміці, матеріальній

¹ *Асиміляція* (з *лат.* уподібнення) — злиття одного народу з іншим унаслідок засвоєння його мови, культури, національних ознак. Природна асиміляція відбувається при контакті етнічно різних груп населення, змішаних шлюбів тощо; примусова асиміляція — насаджується шляхом примусу, дискримінації.

² *Антропоніміка* — розділ ономастики, що вивчає власні імена людей, їх виникнення, розвиток, структуру, функціонування, соціальні та національні особливості; досліджує також псевдоніми, прізвиська, криптоніми тощо; сукупність власних імен людей у певній мові.

культури (чоловічий верхній одяг для верхової їзди — чемерка, була поширена до 20-х років ХХ ст.; чемериська вишита сорочка ХVІІ — поч. ХVІІІ ст. впливала на українську), а також в українському фольклорі Подолії.

Українські чемериси...

Такими вони були колись — віки тому, як своїми кінними полками йшли до Богдана Хмельницького за волю своєї нової батьківщини боротися. Дорогі мої пра-пра...марійці, названі у нас чемерисами — такими вони й залишилися в історії України, хоч уже років триста чи двісті як стали українцями. Чи то пак — українськими чемерисами. А з ними і я, Чемерис, з діда-прадіда українець.

Я не знаю, звідки родом мої далекі-далекі предки (а раптом марійці?), які в Україні вже тоді — починаючи з 1527 року, найраніша згадка про них, — стали українськими чемерисами в українських воєводствах Речі Посполитої, з Подолії чи з Вінниці й Кам'янець-Подільського, з Чигирина, коли вони воювали у війську батька Хмеля і навіть мали чисто свої чемериські полки, виборюючи разом з українцями волю; чи з Хотинщини, чи з сучасного села на Вінниччині Барські Чемериси (населення за переписом 2001 року 920 чоловік, площа — 8,3 км²), чи...

Чи з Полтавщини, любої моєму серцю малої моєї батьківщини, куди вони «забігли», рятуючись від переслідувань московської влади, а дехто й втівав із кріпацтва в другій половині ХVІІІ століття.

Мабуть, мої чемериси все-таки з Полтавщини, звідки і я родом, Валентин Чемерис, український... чемерис.

Був разом із предками моїми, — і, сподіваюсь, буду завжди й вічно Чемерисом, який український... чемерис.

У чому й розписуюсь:

Валентин Чемерис

Чемерис, чемерис,
чом дівочок не любиш?

*«Народныя песни Галицкой
и Угорской Руси, собранныя
Я. Ф. Головацким...», 1878 р.*

І ДУШУ БЕНТЕЖИТЬ ДО ДНА...

Моя хрещена, батькова сестра, тітка Одарка, або Чемерисівська Даша, як її доброзичливо звали односельці (Чемерисівська, щоб відрізнити від інших Дашок), коли писала мені в Дніпропетровськ листа, де я тоді мешкав, то неодмінно так починала:

«Привіт з Полтавщини!»

І це мене одразу ж налаштувало на якийсь трохи аж врочистий лад.

Привіт з Полтавщини!.. Моя Полтавщина...

Анатолій Косматенко, неперевершений наш український байкар, сам, до речі, донеччанин, любив Полтаву як рідну, як свою батьківщину. Яюсь, пригадую, поставив йому при зустрічі традиційне для письменників запитання: над чим працює, й у відповідь почув скупе: над новими байками. Але через мить, ніби щось пригадавши, сатирик глянув на мене просвітленими очима і заговорив як про щось потаємне:

— Обдумую байку про твою Полтаву, — він так і сказав: «...про твою Полтаву», хоч я тоді жив у Дніпропетровську. — Не дивуйся, що байку. Коли б я був поетом-ліриком, то неодмінно написав би пісню про Полтаву — вона заслуговує найкращої пісні. Але я байкар, тож про цей славний край напишу байку. Ще не знаю, яка вона вийде, але в ній неодмінно має бути слово «Полтава». Це ж таке мелодійне слово, пісенне, ласкаво-лагідне. Це, власне, символ України. Якщо Володимир Сосюра прямо закликав: «Любіть Україну», то це я хочу сказати іншими словами в іншому жанрі...

Через рік чи два придбавши нову збірку Анатолія Косматенка, видану в бібліотечці «Перця», «У лісі й поза лісом» (1972), я з приємністю прочитав там байку «Полтавські галушки» і подумав, що байкар таки виконав свою обіцянку, байку про мій рідний край написав і написав гарний твір, ліричний, мелодійний, не байку, а — пісню, що починається такими натхненними — не побоюся цього слова — рядками:

Полтава! —
Одне тільки слово, красиве й ласкаве,
А душу бентежить до дна.
Полтава, Полтава! —
І мова Наталки, проста й величава,
І сміх «Енеїди» луна.
Полтава, Полтава...
Чи ж то дивина,
Що, їдучи знов по розлуці до неї,
Полтавець Полтаву в купе вихваляв!
Хвалив свої парки і світлі алеї,
Замріяну Ворсклу між верб та отав,
А надто — окрасу Полтави всієї:
Дівчат чорнобрових, справжнісіньких пав!
Полтава, Полтава...

Так сталося, що в мене подвійне земляцтво: за місцем народження я полтавець (був ним і завжди залишуся!), а за проживанням — ще й придніпровець, бо сорок років мого життя минуло в Дніпропетровську.

На Полтавщині — шістнадцять.

Тож земляки мої і там, і там. І при слові «Полтавщина» у мене щемно тепліє біля серця і справді, як написав байкар, Полтава «душу бентежить до дна». Бо це земля юності моєї ранньої, земля моїх батьків, дідів, прадідів, земля моїх пращурів — козаків і селян, край роду мого, а це — навічно. Але й при слові «Дніпропетровщина» теж щемно тепліє біля серця, адже на берегах Дніпра — батьківщина моїх дітей і онуків, край, де я утверджував себе в Україні, де слово мое розпочало свій шлях до читачів...

У всіх довідниках значиться, що я народився 8 липня 1936 року в Полтавській області...

Це так, хоча самої Полтавської області, якщо підходити до справи формально, тоді ще не було — вона молодша за мене аж на один рік.

Чомусь Полтавську губернію, що була утворена ще в 1802 році, більшовики зліквідували у 1925-му. Декретами ВУЦВКУ Золотоніський, Кременчуцький і Хорольський повіти віднесли до новоствореної Кременчуцької губернії. (Переяславський повіт віддали Київській губернії.) Ще однією постановою ВУЦВКУ було ліквідовано поділи на повіти і волості, а на території губернії створили 7 округів, які поділялися на 89 районів.

У 1932—1937 роках територія Полтавщини входила до складу Харківської області (тож виходить, що я у 1936 році народився на Харківщині). І лише 22.IX.1937 року нарешті було створено Полтавську область — у центральній частині Лівобережної України, в межах Придніпровської низовини. В енциклопедіях зазначено, що поверхня Полтавщини — «хвиляста рівнина, яка широкими терасами полого знижується на південний захід до Дніпра. На сході рівнина розчленована річковими долинами, ярами й балками, на південному заході — плеската. Пересічні висоти на північному сході — 170—202 м, на південному сході — 60—100 м.

Клімат помірно континентальний з помірно холодною зимою і помірно теплим літом».

Основне населення області — українці.

У складі області 15 міст та 21 селище міського типу, 375 сіл і 25 районів.

Для свого народження я вибрав південно-західну частину області, точніше — Семенівський район: площа 1,3 тис. кв. кілометрів, поверхня — полого хвиляста з давніми прохідними долинами та западинами, річки — Сула, Борис, Хорол та Крива Руда. Щодо річки Сула, то я про неї чув (у пам'ять назавжди вривався рядок із «Слова о полку Ігоревім»: «За Сулою іржуть коні, у Києві слава дзвонить...»), що ж до Кривої Руди та Бориса — виявляється, є й така річка з чолові-

чим йменням! — я ніколи в дитинстві не чув. А ось Хорол — то моя рідна — найрідніша річка, і про неї ще буде та буде мова. Центр району — смт Семенівка.

РОМОДАНІВСЬКИМ ШЛЯХОМ ІЗ РОМЕН У ВЕСЕЛИЙ ПОДІЛ...

Влітку, коли в розпалі курортний сезон, коли люди, наче збожеволівши, хапаються за чемодани, й не відчуючи землі під ногами, мчать на вокзали, в аеропорти, в річкові порти й на автостанції, так ось влітку, у великому промисловому місті купити квитка на поїзд, та ще південних напрямків — справа надто тяжка. А іноді й безнадійна. До кас попереднього продажу квитків і не підступишся. Бюро замовлень потопає в замовленнях, на вокзалах, як у казані, що кипить на доброму вогні...

На моє безмежне пасажирське щастя, залізничне начальство, завалене скаргами пасажирів, вирішило того літа — 1976 рік, — хоч якось розгребти оте вавилонське стовпотворіння, розіслало на центральні вулиці та житлові масиви Дніпропетровська пересувні каси. Один із таких автобусів на час літнього пасажирського піку почав щодня (але всього лише на дві години!) зупинятися й на нашій вулиці. Хоча пересувна каса відчинялася о дванадцятій годині дня, в чергу треба було записуватися десь із восьмої ранку, і лише тоді з'явиться хоч якийсь шанс — якщо поталанить! — десь о першій дня нарешті отримати заповітний залізничний квиток, наче перепустку в рай.

Отож, вистоявши довжелезну і до самого краю знервовану чергу, я десь о першій дня — це з восьмої ранку! — клятий і м'ятий, а таки протиснувся до віконечка пересувної каси і в мрях вже бачив себе в рідному селі, у Заїчинцях, бо саме туди збирався того літа з'їздити зі своїм сімейством.

— Два квитки на лєнінградський (тоді лєнінградський!) до Семенівки! — вигукнув я притьмом у віконечко. Але касирка раптом здивовано сказала:

Зміст

Українські Чемериси — хто вони такі?	4
ЦЕ Я, ЗВАНИЙ ЧЕМЕРИСОМ	
<i>Автобіографічний роман</i>	9